

ÉVFORDULÓK

Balassa Bálint megsebesülésének helyszíne: Esztergom-Víziváros

A mohácsi csatavesztés és Buda megszállása után néhány héttel Esztergom falainál is megjelentek az első török hadak. A városban már ekkor jelentős károkat tettek, a várat azonban nem tudták elfoglalni. 1526 és 1541 között több ostromot élt meg Esztergom, szerepe azonban Buda elfoglalásával (1541) változott meg: a török veszély állandósult, és az esztergomi vár a bányavárosokat és Északnyugat-Magyarországot védelmező végvár lett. Az érsekség és Ferdinánd király olasz hadmérnökökkel jelentős erődítési munkálatokat indított el, amelyek fontos szerepet játszottak a vár 1543. évi ostrománál, amikor Szulejmán szultán kéthetes pusztító ágyútűz és több sikertelen roham után elfoglalta azt. Ettől kezdve Esztergom mint a török birodalom fontos végvára – török részről a bányavárosok és Északnyugat-Magyarország (illetve Bécs) elleni támadások egyik lehetséges kiinduló pontja –, a keresztények oldaláról Buda felszabadításának fő kulcsponjtja. Esztergom szandzsák-székhely lett és mint fontos stratégiai pont és erődítmény mindig jelentős számú és jól felfegyverzett haderő tartózkodott benne, kiváló bégek vezetése alatt.

A város szerkezete jelentősen megváltozott a török megszállás alatt: a középkori Esztergom három, várfalakkal, árkokkal is védelmezett központi magját a Duna felett emelkedő Vár, a vár alján, a Nagy- és Kis-Duna partján elterülő érseki Víziváros, és a kissé távolabb (200–300 méterre délnyugatra) a Kis-Duna partján fekvő Királyi város alkotta. E külső formára is városias magot nyílt külvárosok halmaza övezte úgy, hogy a régi város kiterjedése a mainál jóval nagyobb volt. A külvárosok közül városias képe a Szent Tamás-hegy alatti „Hévíz”-nek és a Szent Anna kerületnek lehetett (ahol templomok, kolostorok mellett elsősorban a kánonokok kőházai álltak), a többi egy, vagy több templom, illetve kolostor köré szerveződött, egymáshoz épült, falusias jellegű település volt. Ez utóbbiakat már az 1526–1543 közötti ostromokban többször felégették. Végül Szulejmán Szultán 1543. évi ostroma idején a külvárosok végleg elpusztultak, romjaikat később az erődítési munkákhoz, a várfalak kijavításához hordták szét.

1594-ben az esztergomi erődrendszer központja a Duna felett mintegy 50 méter magasan kiemelkedő Vár volt, amelynek közepén állt még a Szent Adalbert székesegyház, a hegy déli sziklacsúcsán az Arpádok királyi palotájából átalakítva az érsekek késő-gótikus-reneszánsz nagy palotája, amit ekkor a várparancsnok, az esztergomi bég lakott.

A Várhegy alján fekvő Vízivárosnak, amely városfalaival a várhoz kapcsolódott, és így azzal egyetlen erődítményt alkotott, a keskeny vízparti sávon (Északon) egy főutcája volt. A piactértől dél-

Esztergom török kori erődrendszere

re, a Hévíz felé kiszélesedett, két-három utcára bővült. Itt, a legjobban támadható délkeleti várfalakat több alkalommal is erősítették: 1543-ban a délkeletre nyíló Budai kapu védelmére még Szulejmán szultán építtette a Várhegy oldalába a Budai-kapu rondellát („Budun kapu-kuleszi”). A kaputól a Kis-Dunáig húzódó fal nyugati végére a vízpartra pedig 1560 táján egy félköríves rondellát („Ilidzsa kuleszi” = Hévízfürdő tornya) építettek.

A Víziváros másik főkapuja, a Vízi kapu („Szu-kapuszu”) a Piactérről nyílt, ahonnan fahíd vezetett át a Szigetre. Egy gyalogkapu is nyílt a Víziváros északi végénél, ahol az Árpád-kori eredetű Veprech torony (=Vízi torony), illetve a külön parancsnokkal és őrséggel ellátott „Verpéci Vízvár” helyezkedett el. Innét lehetett megközelíteni a kakati révet, illetve 1543 után a törökök hajóhídját, amely a túlparton fekvő török palánkvárhoz vezetett. (Ez utóbbit az 1543-ban elpusztított Árpád-kori *Kakat* település helyén, hídfoállásként építették a törökök és Dzsigerdelen *Parkani*-nak (=Máj-lyukasztó erőd) nevezték. Erről kapta újkori nevét (*Párkány*=erőd) a mai település.

A Vízivárostól délre, a Szent Tamás-hegy lábánál fakadó meleg források vize tóvá szélesedett, amelynek túlfolyásán az Árpád-kortól vízimalom működött. Ezt 1594-ben a törökök lőpormalomként használták. Innét, és a fölötte emelkedő Szent Tamás-hegyről lehetett legjobban lőni a várat, a Vízivárost és a törökkel együtt ide telepedett rácokról ekkor már *Rácváros*-nak nevezték egykori *királyi várost*.

A keresztény seregek a vártól délnyugatra kb. 3,5 km-re, a régi szentkirályi révnél keltek át a Dunán, és itt, az elpusztult külváros területén (valamint a Duna túlsó partján is) sánccal védett táborhelyet alakítottak ki, majd kisebb sánctárat építettek a Garam torkolatával szemben is a Duna partján, amellyel a Visegrád felől érkező török hajók útját zárták le.

Az ostrom fő eseményei

A hadvezetés hibát követett el, amikor 1594 kora tavaszán Fülek és Nógrád visszavételével értékes időt veszített. Ez alatt Isza (Izsák) bég, az esztergomi várparancsnok fel tudott készülni az ostromra. Ennek egyik fontos eseménye volt pl., hogy a Fehérvárról nagyszámú janicsárral és szpáhival segítségül érkezett Karali bég kérésére a Szent Tamás-hegyen „Tepedelen” nevű (=Fejlyukasztó) palánkvárat építettek és azt ágyúkkal is felszerelték.

A Mátyás főherceg által vezetett mintegy 50 ezer főnyi sereg (amelynek kb. harmada volt magyar, a többi osztrák, német, olasz és egyéb nemzetiségű) május 5-7-én kelt át a Dunán és a keleti dombokról azonnal megkezdte a vár lövetését. Ennek következtében május 9-én este kigyulladt a Szent Adalbert székesegyház, s – mivel lőport tároltak benne – felrobbant, kiégett. Az ostromlók azonban a Rácváros és a Szent Tamás-hegy őrsége miatt nem tudtak a vár könnyen sebezhető déli oldalához férkőzni. Ezért a magyar csapatok egyik kiváló vezére, Pálffy Miklós a Rácváros megvétele szorgalmazta. Május 11-én a rácok az egyik kaput megnyitották Pálffy katonái előtt, akik elfoglalták a várost és a török őrséget levágták. Május 14-én sikerült a szenttamási palánkvárat is elfoglalni, és 200 fős őrségét megsemmisíteni. Ettől kezdve a Szent Tamás-hegyről, és a Hévíz mellől folyamatosan lőtték a várat és a Víziváros városfalát, amelyen már 18-án 15 lépésnyi széles rést lőttek. Ezen a résen május 19-én történt az a sikertelen roham, amelyben Balassa Bálint is megsebesült. Május 20-án, majd 22-én ismételen megpróbáltak az előbbi helyen a Vízivárosba betörni, azonban óriási vérvesztés után ismételen visszavonulásra kényszerültek. Annak ellenére, hogy a törökök is sok száz embert veszítettek (főembereik közül is számosan meghaltak ekkor, mint pl.: Karali bég és Isza bég, a várparancsnok is!) – nem sikerült a védők ellenállását megtörni. Sőt harci kedvük még fokozódott, amikor június 1-én a hajókon érkező belgrádi várparancsnok 500 janicsárral bejutott a várba.

A keresztény tábor harci morálja és fegyelme erősen megromlott. Annak ellenére, hogy az öt helyről működő ágyúütegek óriási pusztítást végeztek a Várban, és a Víziváros városfalának egy jelentős része is leomlott, komolyabb rohamot már nem indítottak. A törökök viszont többször kicsaptak rájuk, nagy veszteségeket okozva az ostromlók számára. Végül, amikor híre érkezett, hogy Sinán pasa jelentős sereggel közeledik a vár felmentésére, június 29-én felhagytak a vár lövetésével, és 30-án átkelve a Dunán, Komáromba vonultak vissza. Ezzel véget ért Esztergom 56 napig tartó pusztító, sok emberáldozatot követelő, sikertelen ostroma.

Arról, hogy hol, és hogyan történt Balassa Bálint megsebesülése, a források elég szűkszavúan szólnak. A hely meghatározására csak néhányuk ad némi támpontot. Ide sorolhatjuk Balassi Zsigmond saját kezű följegyzését apjának, Balassa Andrásnak az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött Bibliájában, ahol a következők olvashatók: „Anno 1594. die 19. maii Esztergom wara wasakor mideon ostromnak mentenek az wizwarasnak lottek megh Bal. Balint V. az ostromon minden ket czombian altal ment az golobis de czontot es izet nem sertett veszette az barbely Mathias hercege nem akarvan szot fogadni az magyar barbelioknak es holt meg hertelen die 30. Eiusdem” – azaz: 1594. május 19-én, Esztergom vára vívásakor, midőn ostromnak mentenek a Vízivárosnak, lötték meg Balassa Bálint uramat az ostromon. Minden két combján általment az golóbis, de csontot és izet nem sértett. Veszette az barbely, Mátyás hercegé, nem akarván szót fogadni az magyar barbelyoknak és holt meg hertelen 30-án.

Ebből annyi mindenestre kiderül, hogy nem a vár, hanem a Víziváros ostrománál történt az eset. E följegyzés alapján Zolnay László szerint Balassa Bálint „a Vár É-i oldalának rohamánál, a Vízivárnál esett el.”

Véleményünk szerint a Víziváros északi végében fekvő „Vízivárat”, amelyet egy nagyméretű olasz-bástya, és a hegy fokán álló Északi rondella (Toprak-kuleszi = Föld-torony) védmezett, ebből az irányból ágyútűz alá venni nemigen lehetett, másrészt pedig a falak melletti keskeny Duna-parti sávon rohamozni nem volt célszerű. A Vár és Víziváros egységes erődrendszerét a terepadottságok folytán csakis DK felől lehetett rohammal támadni, hiszen keleten a meredek hegyoldal védte, északon és nyugaton a Nagy- és Kis-Duna vize, illetve a falak előtti parti sáv keskeny volta jelentett akadályt. A Hévíz-tó felőli támadásra azonban csak akkor kerülhetett sor, ha a Rácvárost és a Szent Tamás-hegy erődjét is elfoglalták a töröktől, ami május 11-én, és 14-én meg is történt.

Az ez utáni eseményeket a kortárs Istvánffy Miklós a következőképpen mondja el: miután a várost és a Szent Tamás-hegyet bevették, ágyúkat állítottak a városparancsnok házához. (Ennek helyét az 1594. évi ostromot ábrázoló Ruda János-féle metszet a Rácváros északi szélén, a Hévíz tó déli oldalán „Q”-val jelzi (a hátsó belső borítón), és a kép alján a betűjel következő feloldását adja: „Az Begh haza, meliből az kerezty/yének/ három algiuból az varat lwttek.”). Négy másik ágyút a Szent Tamás-hegyre helyeztek, és mindkét helyről löni kezdték a Kisebb városnak is mondott Vízivárost és a Várat. A törökök folyamatosan javították a megsérült falakat, a heves ágyúzás hatására azonban a Víziváros falának egy részén, ahol napnyugat felé fordul, egy behatolásra alkalmas, 15 lépésnyi széles nyílás (rés) keletkezett.

Megjegyzendő, hogy Istvánffy ezen helymeghatározását többen úgy értelmezték, hogy a rés a Víziváros „Ny-i részén”, vagy annak „nyugati falán” keletkezett. A Ny-i falat azonban csakis a Szigetről lehetett volna löni, a keletkezett rés pedig a városfal előtti keskeny parti sáv miatt rohamozásra alkalmatlan lett volna. Ezzel szemben a fent leírt útegek a Rácváros, illetve a Hévíz felől és a Szent Tamás-hegyről a Vízivárosnak csakis a délkeleti falát lőhették. Istvánffy leírása valójában erre a falra vonatkozik, ennek is a Kis-Dunához közel eső nyugati végére, amikor a következő képpen határozza meg a helyet: ... „a Víziváros falának egy része, amely (ahol az) napnyugat felé fordul”. A leírás szerint a DK-i városfalnak arról a szakaszáról van tehát szó, amely a Kis-Duna partjánál Ny-nak fordul. Itt állott a „Hévízfürdő tornyának” nevezett félköríves rondella (olykor „sarokköröndnek” is nevezték), amely a városfalon belül, 1560-63 táján „Szép Rusztem” budai pasa által építtetett hévízfürdőről kapta a nevét. (A fürdő épületének jelentős maradványait a mai Katona István utca 6. és 8. sz. házak falaiban és az előttük végzett régészeti ásások során találtuk meg és azonosítottuk).

A továbbiakat így írja le Istvánffy: „...Mátyás főherceg a vezérek tanácsának engedve a Kurtz-féle ezredből 800 katonát választott ki azzal, hogy a nyíláson át behatoljanak. Ezek vezetőinek önként ajánlkoztak Pálffy Miklós, Nádasdy Ferenc, Praun a komáromi kapitány és maga Engelhart Kurtz is. Május 19-én történt meg a támadás, azonban a rohamozókat mintegy 2000 főnyi török (janicsár) sorfala és golyózápóra fogadta, úgy, hogy a szörnyű öldöklésben legalább 200 ostromló meghalt. A támadók kénytelenek voltak meghátrálni. Maga Pálffy és mások is, akik a repülő lándzsák, robbanó cserépgránátok és golyózápór közt életüket kockáztatták csak úgy menekült meg – írja, hogy – egy köből készült emlékmű mögött húzódott meg, – majd folytatja: – ekkor sebesült meg Balassi Bálint is, e serény ifjú, aki egy-

aránt hévvel szolgálta Marsot és Pallast, kinek mindkét combját ólomgolyó ütötte át anélkül, hogy csontot sértett volna, és néhány nap múlva meghalt”.

Megjegyzendő, hogy a három nappal későbbi, május 22-i roham Istvánffy szerint ugyanitt, a Víziváros déli végén volt kör alakú saroktoronynál történt. Véleményünk szerint a rohamozók ellen felsorakozó janicsárok sorfala a *rešen belül* fogadhatta a támadókat. Nem valószínű, hogy a falon kívül, az ellenfél tűzének kitéve, fedezék nélkül várták a támadást. Erre utal az is, hogy Pálffy egy „kőből készült emlékmű” mögött talált menedéket. Nem hihető ugyanis, hogy az ostromlót és szétlőtt fal előtt bármilyen emlékmű állhatott, vagy megmaradt volna az ágyútűz után.

Talán ezzel az emlékművel és a kérdéses hellyel hozható kapcsolatba egy érdekes adat Esztergom 1572 táján készült török tapu-defterében: az „Alsó vár”-nak nevezett Víziváros házainak összeírásánál – amely az összeírás sorrendje szerint a Budai kapunál kezdődik és a melegvizes fürdőház (Rusztem pasa fürdője) felé halad, a 181. és a 182. sz. házak között –, a melegvizes fürdő közelében álló házat így írja le: „Kurd oda-parancsnok háza, földszintes...” (a ház pontos leírását adja, majd folytatja:) „...egyik-egyik oldala Riza aga és Ömer azab (házával) szomszédos, (másik) két oldala a »vörös kővel« (kizil-kaba) és az úttal határos.”

A leírásból kitűnik, hogy a várfal (=városfal) és az utca között kis házak sorakoztak, és a Hévíz-fürdő közelében, két ház között bizonyos „vörös kő” is állt. Lehetséges, hogy ez a defterben is megemlített, helymeghatározásra is alkalmas méretű „kizil Kaba” egy vörösmárványból készült (talán középkori, talán török?) emlékmű lehetett, amely mögött Pálffy Miklós a janicsárok golyózáporától megmenekült, s amelynek közelében Balassa Bálintnak „...minden ket zombian által ment az golobis...”

A fentiek alapján megállapíthatjuk tehát, hogy a költőt nem a Várhegy lábánál, a mai Tanítóképző Főiskola közelében felállított szobra környékén, hanem a Víziváros DNy-i sarkánál, a Hévíz-fürdő tornya mellett – már a városfalon belül –, a mai Katona István utca 4-6-8. sz. házak közti sikátorok táján érte a halálos sebet okozó lövés.

Az egy évvel későbbi, Esztergom visszafoglalását eredményező ostrom idején ugyanitt került sor a Víziváros bevetését eredményező rohamra melyet W. Meyerpeck egykorú metszete is ábrázol (a hátsó belső borítón). Ennek ismeretében megelevenedik előttünk az egy évvel korábbi roham képe, a városfalon lőtt réssel, a falon belül Rusztem pasa fürdőjének két kupolájával, a Hévíz melletti ágyú-üteggel és a Hévíztől felől a Víziváros felé rohamozó katonák sorával...

Mindezek ismeretében kerül új emléktábla a Rusztem Pasa fürdőjének maradványait magában rejtő Katona István utca 8. sz. ház kerítésének falára a magyar nyelvű líra első, európai jelentőségű költőjének, a jeles végvári vitéznek, Balassa Bálintnak emlékére.

Horváth István

A Balassák és Balassi Bálint

Az 1970-es évek második felében folytak az esztergomi Balassa Bálint Társaság megalakításának előkészületei. Martsa Alajos, az esztergomi Babits Mihály Városi Könyvtár igazgatója először Marcus Aurelius Társaságot javasolt – a városi és megyei pártbizottságok vélt kifogásaira gondolva, amelynek korábban a városi könyvtár névadását kifogásolták. A tudós, humanista főpapot, Esztergom múltjához sok szállal kötődő Vitéz Jánost kifogásolnák, gondolta. Így Balassi Bálint lett a tudományos, művészeti társaság névadója. A Balassa névváltozat természetesen tűnt, hiszen Esztergomban Balassa-szoborról beszélünk, Balassa Bálint volt a múzeum névadója, s az egyik általános iskola is a Balassa nevet viselte.

A Balassa Bálint Társaság egyik közgyűlésén Nemeskürty István Balassi Bálintról tartott előadásában, ha nem is kifogásolta a választást, de hangsúlyozta, számára a gyakorlatban általános forma azért is helyesebb lenne, mivel maga a költő is gyerekkori tankönyvében (Bor-nemisszának ajánlva) Balassiként írta nevét. A Társaság néhány tagja ezt követően egy beszélgetést kezdeményezett a megyei levéltárban, hogy végigtekintsék, mi indokolhatja az eredeti